

τῶν μέσων). Ὁ ἰδεολόγος, ἀντίθετα, ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ μέσα καὶ φτάνει εὐκολὰ στὸ φανατισμό, στὴν ἀγριότητα, στὴν ἀπανθρωπία.

Ἡ ρεαλιστικὴ τοποθέτηση τοῦ Μπίσμαρκ, συνυφασμένη στὸ πρόσωπό του μὲ μιὰ μεγάλη διανοητικὴ καὶ ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ μὲ μιὰν ἔντονη ἠθικὴ συνείδηση, ἦταν ὅ,τι ἀκριβῶς χρειαζόταν ὁ αἰώνας μας στὸ ξεκίνημά του. Ἡ τύχη ὅμως δὲ θέλησε νὰ ἐμπιστευθεῖ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ αἰώνα μας σ' ἓναν ὁδηγὸ σὰν τὸν Μπίσμαρκ, κι' ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' ἀπαγόρευσε καὶ στὸ πνεῦμα ἀκόμα τοῦ Μπίσμαρκ νὰ εἶναι «παρὸν» στὴν κρίσιμη στροφὴ τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ ΙΘ' στὸν Κ' αἰώνα. Ἀκόμα καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, τὸ πνεῦμα τοῦ Μπίσμαρκ θὰ ἦταν μιὰ ἐγγύηση. Ὁ Μπίσμαρκ ἤθελε τὴ Γερμανία δυνατὴ, ἀλλὰ μόνο τόσο ὅσο ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ ν' ἀποτελεῖ ἓναν ἰσχυρὸ παράγοντα ἰσορροπίας στὴν Εὐρώπη καὶ στὸν κόσμο. Ὁ Μπίσμαρκ πρόσεχε πολὺ τὴ Ρωσία καὶ τὴν Ἀγγλία, καὶ δὲν ἔνωσε ποτὲ ἀπέναντι τῆς τελευταίας τὸ φθόνο ποὺ κατεῖχε τὴν ψυχὴ τοῦ Γουλιέλμου. Ἀποδοκιμάζοντας στὰ 1891 τὴν πράξη τοῦ διαδόχου του, τοῦ στρατηγοῦ Καπρίβι, τὴ σχετικὴ μὲ τὴν Ἑλιγολάνδη, διατύπωσε σκέψεις ποὺ ἔδειχναν πὼς προτιμοῦσε νὰ μείνει ὁ μοιραῖος αὐτὸς βράχος στὰ χέρια τῶν Ἀγγλῶν παρά νὰ γίνεῖ (καὶ τὸν τέτοιο χαρακτηρισμὸ τὸν μεταχειρίζεται ὁ ἴδιος) ἓνα γερμανικὸ «Γι-βραλτάρ». Τὴν προστασίαν τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν θαλασσῶν δὲν τὴ σκέφθηκε ποτὲ σὰν προστασίαν τῆς ἀπέναντι τῆς Ἀγγλίας, καὶ πίστευε πὼς πάντοτε ὁ Οὐέλλινγκτον θάπρεπε νάχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴ βοήθεια τοῦ Μπλύχερ. Ἡ γραμμὴ τοῦ Μπίσμαρκ δὲ θὰ ὁδηγοῦσε ποτὲ στὸν πρῶτο παγκόσμιον πόλεμον. Κι' αὐτὸ σημαίνει πολλά. Οὔτε ὁ δεῦτερος θάταν ἱστορικὰ νοητὸς χωρὶς τὸν πρῶτον. Ἔτσι οἱ φοβερὲς ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις ποῦ, ὅπως εἶπαμε, πᾶνε ν' ἀλλοιώσουν στὸν αἰώνα μας ριζικὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἠθικὰ ἐλεύθερον ἑαυτό του, δὲ θάβρισκαν τὶς πρόσφορες ἐκείνες ἀντικειμενικὲς συνθήκες ποῦ διευκόλυναν τὴν ἐξαπόλυσή τους. Θάβρισκαν μπροστὰ τους, ἀντίθετα, φραγμοὺς γερούς ποῦ δὲ θὰ τοὺς ἔστηνε ἢ ἀντιδραστικὴ ὑστερία (αὐτὴ δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρά νὰ υἱοθετήσῃ, μὲ ἀρνητικὰ σημεῖα, τὸ πνεῦμα τῶν ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων), ἀλλὰ ποῦ θὰ τοὺς εἶχε ὀργανικὰ καὶ ὀμαλὰ στερεώσει ἢ παράδοση. Ὁ « συντηρητικὸς » Μπίσμαρκ ἦταν κατάλληλος γιὰ νὰ στερεώσει τοὺς τέτοιους φραγμοὺς.

7.— Ούτε ο Μπίσμαρκ, ούτε κι' ο Ντισραέλι, ούτε καν ο Γλάδστον δὲν ὑποδέχθηκαν τὸν αἰῶνα μας. Τοῦ Ντισραέλι καὶ τοῦ Γλάδστον ἡ παρουσία στὶς κρίσιμες σκοπιές δὲ θὰ μπορούσε βέβαια νάχει τὴ σημασία πού θὰ εἶχε ἡ παρουσία τοῦ Μπίσμαρκ. Ὡστόσο, κ' οἱ δύο αὐτοὶ Βρετανοὶ — ὁ Ντισραέλι, ὁ μεγαλοφυῆς ἱμπεριαλιστής, πού ἦταν ταυτόχρονα ἀρτίστας καὶ ρεαλιστής στὸν ἱμπεριαλισμό του, καὶ ὁ Γλάδστον, ὁ μεγάλος αὐτὸς δάσκαλος τῆς φιλελεύθερης πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς συμπεριφοράς — ἦταν πνεύματα τόσο ἀτομικά, πού κάποιον κυριαρχικὸ τόνο θὰ κατάφερναν νὰ δώσουν στὸ ἱστορικὰ ἀναρχο καὶ ἠθικοπολιτικὰ ἀστονο ξεκίνημα τοῦ αἰῶνα μας. Ὁ Σώλσμπερυ καὶ ὁ Ἰωσήφ Τσάμπερλαιν πού ὑποδέχθηκαν στὴν Ἀγγλία τὸν αἰῶνα μας δὲν ἦταν καμωμένοι γιὰ μιὰ τέτοια ἀποστολή. Ὁ πρῶτος, μὲ τὴν ἡρεμὴ ἰδιωτικὴ σοφία του, ἀντίκρυζε τ' ἀνθρώπινα μὲ πολλὴ δυσπιστία καὶ πρατιμοῦσε, ἀντὶ νὰ δίνει λύσεις, ν' ἀφίνει τὰ γεγονότα νὰ πορεύονται μόνα τους. Καμιὰ λύση, γιὰ τὸν δύσπιστο Σώλσμπερυ, δὲν ἦταν καλύτερη ἀπὸ τὴν ἐκκρεμότητα. Ὅσο γιὰ τὸν Ἰωσήφ Τσάμπερλαιν, πού τὸ ἀνοιγμα τοῦ αἰῶνος τὸν βρῆκε ὑπουργὸ τῶν ἀποικιών, αὐτὸς ἦταν χωρὶς ἄλλο μιὰ δυναμικὴ φυσιογνωμία, ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ ἀποστολή του ἦταν στενὴ. Ὡς ἐπίγονος τοῦ ὑπερθαλάσσιου βρετανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἦταν οὐσιαστικὰ ξεπερασμένος ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ αἰῶνα μας κ' ἦταν ταγμένος μόνον νὰ συμπληρώσει (μὲ τρόπο μάλιστα προκλητικὸ καὶ λίγο ἀπροσάρμοστο πρὸς τὶς ἐπικείμενες ἐξελίξεις) τὴν ἀποικιακὴ βρετανικὴ πολιτικὴ. Τὸ ἔργο του, προπάντων στὴ Νότιο Ἀφρική, ἦταν βέβαια σημαντικό, ἀλλὰ χωρὶς καμιὰν ἄμεση ἀπόδοση στὴν ἠθικοπολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ αἰῶνα μας.

Εὐφυῆς ὡς διπλωμάτης ἦταν κι' ὁ ἄνθρωπος πού στὸ ἀνοιγμα τοῦ Κ' αἰῶνα βρισκόταν στὸ προσκήνιο τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς : ὁ Ντελκασσέ. Ἐκμεταλλεύθηκε ἔξυπνα ὅλα τὰ λάθη πού ἔκανε τὸ Βερολίνο ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ Μπίσμαρκ, λάθη πού στὴ διάπραξή τους παρασύρθηκε κι' αὐτὸς ὁ Μπύλωφ, ἀρχικαγκελλάριος ἀπὸ τὰ 1900 ὡς τὰ 1909. Ὡστόσο, κι' ὁ Ντελκασσέ, πού ἐφοδίασε τὴ Γαλλία μὲ τὶς ἀναγκαῖες φιλίες καὶ συμμαχίες γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς μοίρας τῆς στὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο, δὲν ἦταν ἡγέτης τοῦ ἔθνους του, ὅπως δὲν ἦταν καὶ κανένας ἄλλος σὲ καμιὰν ἄλλη χώρα στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας. Κι' ὁ Ντελκασσέ στὴ Γαλλία, κι' ὁ Τζιολιττι στὴν Ἰταλία, κα-

θώς και τὸ πλῆθος τῶν εὐφραδῶν ὁμιλητῶν στὸ γαλλικὸ ἢ στὸ ἰταλικὸ κοινοβούλιο μὲ τὶς μελοδραματικὰς χειρονομίας καὶ κορῶνες τους, ἦταν μονάχα τὸ ἄνθος τῆς ἀστικῆς καλλιέργειας πού νόμος τῆς σὲ ὅλα ἦταν ὁ μέσος ὄρος. Μόνον ὁ Θεόδωρος Ρουζβελτ στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες ξέφυγε κάπως μὲ τὴν ἀρτίστικὴ καὶ τυχοδιωκτικὴ του φύση ἀπὸ τὸν μέσον ὄρο τοῦ συμβατικοῦ πολιτικοῦ ἡγέτη, κ' ἔθεσε ὡς βοηθὸς τοῦ προέδρου Μακ - Κίνλεϋ, κ' ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1901 μόνος του ὡς πρόεδρος, τὶς βάσεις γιὰ τὴν παγκόσμια πολιτικὴ τῶν Ἑνωμένων Πολιτειῶν, ἀλλὰ ἡ «ἐξωτικὴ» του γιὰ τὴν Εὐρώπῃ παρουσία (γιὰ τὴν Εὐρώπῃ πού πίστευε ἀκόμα στὴν ἠθικὴ τῆς αὐτοτέλειαι) ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἔχει σχεδὸν κανέναν ἀνασταλτικὸν ἀντίκτυπο στὰ ἀποσυνθετικὰ φαινόμενα πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ προετοιμάζονται στὴν παλιὰ μας ἡπειρὸ. Καὶ ὁ Σέσιλ Ρόντες στὴ Νότιο Ἀφρική, καὶ ὁ Θεόδωρος Ρουζβελτ στὴν Βόρειο Ἀμερικὴ ἦταν τοποθετημένοι γεωγραφικὰ καὶ ἠθικὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν ἐστία τῶν μεγάλων κρίσεων.

8.— Στὸ 10' αἰῶνα θεμελιώθηκε «ἐπιστημονικὰ» ἡ μεγάλη κοινωνικὴ ἐπανάσταση πού ἦταν ταγμένη, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ προβλέψουν οὔτε οἱ πατέρες τῆς, νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀπλὸ προστάδιο τῆς φοδερῆς ἀνατροπῆς στὴν ἠθικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου πού ἐπιχειρεῖται στὸν αἰῶνα μας. Στὰ 1848 βγήκε τὸ «Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο», ἡ πιὸ βίαιη πνευματικὴ πράξη δυὸ καλῶν φίλων καὶ ἴσως μάλιστα καλῶν ἀνθρώπων : τοῦ Μαρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς. Ὑστερ' ἀπὸ τὴ «βίαιη» πράξη τους χώθησαν πάλι οἱ δυὸ φίλοι στὰ ἐπιστημονικὰ τους ἐργαστήρια, κ' ἔγραψαν βιβλία πού ὁ τόνος τους εἶναι λιγότερο βίαιος. Σὲ πολλὰς ἀπὸ τὶς σελίδες τους μοιάζουν σὰ νὰ ταλαντεύονται ἀνάμεσα στὴν ἰδέα τῆς ἀπότομης ἀνατροπῆς καὶ στὴν ἔννοια τῶν ὀμαλῶν ἐξελίξεων. Τοὺς βασάνιζε ἴσως κάπου - κάπου ἡ τυραννία τῶν σχημάτων πού εἶχαν ἐφεύρει. Ἐλεύθερα πνεύματα οἱ ἴδιοι, ἔγιναν δούλοι τῶν συλλογισμῶν πού εἶχαν ἐλεύθερα συγκροτήσῃ, συλλογισμῶν πού εἶχαν προκύψει ἀπὸ τὸ θεωρητικὰ ἀπλοϊκώτερο, ἀλλὰ ἠθικὰ πιὸ σατανικὸ ἀναποδογύρισμα τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Ἐγγέλου. Τὸ φοδερῶτερο στοιχεῖο στὴ θεωρία τους ἦταν ἡ σχηματικὴ ἀπλότητά της. Αὐτὴ ἀκριβῶς ἔγινε ἡ μεγάλη παγίδα γιὰ τοὺς δυστυχημένους, γιὰ τὶς ἀδειανὲς ψυχές, γιὰ τοὺς ἀνίδεους νέους, γιὰ τοὺς κουτοὺς καὶ στενοκέφαλους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀποφασισμένους ν' ἀρνηθοῦν τὰ πάντα.

Όταν μπήκε ο αιώνας μας, ο Μάρξ και ο Ένγκελς είχαν λείψει. Τη θέση τους την είχαν πάρει οι επίγονοι. 'Ακόμα κι' ο Ένγκελς, που έζησε ως τὰ 1895, έμοιαζε ύστερ' από τὸ θάνατο τοῦ Μάρξ (1883), περισσότερο μ' επίγονο παρά με ιδρυτὴ καὶ ζωντανὸ δημιουργό. Τὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κίνημα στὴ Γερμανία, τὸ βασισμένο στὸν «ἐπιστημονικὸ» σοσιαλισμὸ τῶν Μάρξ καὶ Ένγκελς, εἶχε ἀρχίσει με τὸν Γουλιέλμο Λίμπκνεχτ καὶ τὸν Μπέμπελ νὰ μπαίνει στὰ ἀστικά κοινοβουλευτικὰ πλαίσια. Ἡ εξέλιξη αὐτὴ σημειώθηκε ἀκόμα περισσότερο στὴ Γαλλία, ὅπου κι' αὐτὸς ὁ ἀκαμπτὸς ἐπαναστατικὸς δημαγωγὸς Ζωρὲς δὲν εἶχε ποτὲ ὀρθόδοξα προσαρμόσει τὴ σκέψη του στὸ Μαρξισμό καὶ κατηγοροῦσε τοὺς Γερμανοὺς, ὅπως τὸκανε στὰ 1904 στὸ κογκρέσσο τοῦ Ἄμστερνταμ, γιὰ τὶς θεωρητικὲς τους φόρμουλες, καὶ ὅπου στὰ πρῶτα κιάλας δέκα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας τὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα εἶχε χρησιμεύσει μόνον εἴτε ὡς πρόχειρο καὶ παροδικὸ βᾶθρο γιὰ τὴν ἀνάδειξη εὐφυῶν καὶ φρασεολόγων ἀστῶν ὅπως ὁ Μιλλερὰν καὶ ὁ Μπριάν, εἴτε ὡς καταφύγιο ἐρασιτεχνῶν τοῦ πνεύματος, ὅπως ὁ Λεὼν Μπλουὺμ ποὺ δὲ θεωροῦσε διόλου ἀσυμβίβαστη τὴ λατρεία του γιὰ τὸν πνευματικὸ ἀριστοκράτη Σταντὰλ με τὸ σοσιαλισμὸ. Στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἰσπανία σημειώθηκε βέβαια ἡ μικρότερη προσαρμογὴ στὴν κοινοβουλευτικὴ ρουτίνια, τὴν ἀντίδραση ὅμως τῶν σοσιαλιστῶν πρὸς τὴν ἀστικὴ πολιτικὴ σταδιοδρομίαν τὴν εἶχε ἐμπνεύσει ὁ ἀναρχισμὸς καὶ εἰδικώτερα ὁ ἀντίπαλος τοῦ Μάρξ, ὁ Μπακοῦνιν, καὶ ὄχι ὁ Μαρξισμὸς. Ὅσο γιὰ τὴν Ἀγγλία, τὴ θετὴ πατρίδα τῶν Μάρξ καὶ Ένγκελς, ἐκεῖ ἀναπτύχθηκε βέβαια τὸ πιὸ γερὸ ἐργατικὸ κίνημα τοῦ κόσμου, τὸ κίνημα ὅμως τοῦτο, ἀπόλυτα ξένο πρὸς τὸν Μαρξισμό, μπήκε ὀργανικὰ μέσ' στὴν ἀγγλικὴ κοινοβουλευτικὴ παράδοση καὶ ἀνάγκασε λίγο - λίγο τὴν ἀστικὴ κοινωνία καὶ νοστροπία νὰ συμβιβασθεῖ μαζί του.

Ἐνῶ ὅμως τέτοια ἦταν ἡ εξέλιξη στὴν ἐπιφάνεια τῆς πολιτικῆς ζωῆς (κ' ἐπιφάνεια ἔχει ἡ πολιτικὴ ζωὴ μόνο στὶς δημοκρατίες ἢ καὶ στὶς συνταγματικὲς μοναρχίες), σκοτεινὲς μετατοπίσεις δυνάμεων καὶ ἐξελίξεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ σημειώνονται γύρω στὰ 1900. Οἱ ἐξελίξεις αὐτὲς ἦταν τέτοιες ποὺ λιγότερο ἀπ' ὅλους μποροῦσε νὰ τὶς προβλέψει ἢ καὶ νὰ τὶς εὐχηθεῖ ὁ Μάρξ ὁ ἴδιος. Στὸ ἄνοιγμα τοῦ αἰῶνα μας, ὁ Μαρξισμὸς ἦταν οὐσιαστικὰ ἔκθετος. Κανένας δὲν ἦταν ὁ ὀρθόδοξος τηρητὴς καὶ

φύλακάς του. Ἀλλιῶς τὸν ἐρμήνευε ὁ Ἐδουάρδος Μπέρνσταϊν κι' ἄλλιῶς ὁ Κάουτσκι ἢ ἡ Ρόζα Λούξεμπουργκ. Ἡ «Δευτέρα Διεθνὴς» ἔμοιαζε μὲ ξέφραχτο ἀμπέλι. Στὸ χῶρο τῆς μπαϊνό-δγαίνε ὅποιος ἤθελε. Ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς δὲν ἀνέχεται τοὺς φηλοὺς φράχτες καὶ τὶς κλειστὰς πόρτες. Ἔτσι ὁ Μαρξισμὸς ὡς ἄτεγκτη ὀρθοδοξία ἢ μᾶλλον ὡς ἀπάνθρωπη τυποκρατία καὶ ὡς ἀπόλυτο» ἐπαναστατικὸ κίνημα βρῆκε τρόπο νὰ καταφύγει καὶ διασώθηκε — χωρὶς κανέναν γιὰ κάμποσα χρόνια νὰ προσέξει αὐτὴν τὴν πιὸ ἀπίθανη μετοικεσία—στὴ χώρα ἐκείνη ὅπου ἡ πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ζωὴ δὲν εἶχε ἐπιφάνεια, στὴ Ρωσία. Ὁ Μάρξ δὲ μπορούσε οὔτε νὰ τὸ προβλέψει, γιὰτὶ ἡ σχηματικὴ κοσμοθεωρία του εἶχε θεσπίσει ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ κομμουνισμοῦ τὴν ἐξελιγμένη βιομηχανικὴ οἰκονομία, οὔτε ὅμως καὶ νὰ τὸ εὐχθηί, γιὰτὶ μισοῦσε τοὺς Σλαύους. Ὁ Μαρξισμὸς, ὅμως, ἔκθετος ὅπως εἶχε μείνει, υἱοθετήθηκε ἀπὸ τοὺς Ρώσους ἐπαναστάτες. Ὁ ἀσιατικὸς φανατισμὸς τοὺς ζητοῦσε κάτι τὸ μονοκόμματο καὶ τὸ ἀπόλυτο. Ἀφοῦ δεκαετίες ὀλόκληρες ἔζησαν οἱ δίχως διανόηση διανοούμενοι — ὅπως θαυμαστὰ τοὺς παρουσιάζει ὁ Ντοστογιέφσκυ στοὺς « Δαιμονισμένους » του — στὸ μηδενισμὸ καὶ στὴν ἀπόλυτη ἄρνηση, προσηλωμένοι στὸ Τίποτα πού τ' ἀγκάλιαζαν μὲ πάθος σὰ νάταν τὸ Πᾶν, ἀφοῦ ἀσκήθηκαν καὶ στὴ μηδενιστικὴ πράξη καὶ στὴν τρομοκρατία πού κορυφώθηκε στὸ ἔτος 1878, βρῆκαν στὸ Μαρξισμὸ τὴ φαινομενικὰ στέρη λογικὴ βάση γιὰ νὰ στηρίξουν ἐπάνω του τὸν ἄλογο ἢ παράλογο μηδενισμό τους, τὴν ἀσιατικὴ τους ἀρνητικὴ ἀπέναντι τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ὁ ἀναρχισμὸς τοῦ Ρώσου Μπακούνιν ταξίδευε στὴ Μεσόγειο, καὶ ἠλιοκαμένος πιὰ ὁ ἴδιος ἄναβε τὰ αἵματα καὶ τὰ πνεύματα τῶν Ἰταλῶν καὶ Ἰσπανῶν, ὁ Μαρξισμὸς ἄρχισε νὰ πλανιέται στὶς στέπες τῆς Ρωσίας, καὶ ξεπαγιασμένος ἄρχισε νὰ κοκκαλώνει καὶ νὰ γίνεται πιὸ ἀλύγιστος ἀπ' ὅ,τι τὸν θέλησαν οἱ δημιουργοί του. Στὰ 1881 ἰδρύεται μὲ ἔδρα τὴ Γενεύη, ἀλλὰ καὶ μ' ἐπαφὴ μὲ τὸ ἐσωτερικόν, τὸ καθαρὰ μαρξιστικὸ ρωσικὸ κόμμα «Ἀπελευθέρωση τῆς Ἑργασίας», καὶ στὰ 1898 κρυσταλλώνεται τὸ ὀργανωμένο σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα ἐπάνω στὴ βάση τοῦ Μαρξισμοῦ μέσ' στὴν ἴδια τὴ Ρωσία. Στὰ 1900 — τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς πού ἔμπαινε ὁ αἰώνας μας χωρὶς κανέναν μεγάλον ἀνθρώπον νὰ βρῖσκεται σὲ κρίσιμη σκοπιὰ — ἄρχισε νὰ βγαίνει ὡς ὄργανο τοῦ Μαρξισμοῦ, μὲ συντάκτες τὸν περίφημον Πλεχάνωφ

καὶ ἄλλους, καὶ μὲ κύρια συνεργάτη τὸν Λένιν, ἢ «Ίσκρα» («Σπίθα»). Στὰ 1903 κινδύνας, ὅταν σ' ὅλες τὶς ἄλλες χώρες πλειοψηφοῦσαν ἀκόμα μέσ' στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα οἱ μετριοπαθεῖς καὶ «ἐξελικτικοί», χωρίζεται τὸ ρωσικὸ σοσιαλδημοκρατικὸ κόμμα (αὐτὸ ἔγινε στὸ συνέδριο Βρεξελλῶν - Λονδίνου) στοὺς Μπολσεβίκους καὶ στοὺς Μενσεβίκους, δηλαδὴ στὴ ριζοσπαστικὴ πλειοψηφία καὶ στὴ μετριοπαθῆ μειοψηφία. Τὸ ἐπαναστατικὸ ἔτος 1905 βρῆκε τοὺς μπολσεβίκους, ποὺ δὲν ἔπαψαν βέβαια ἀκόμα νὰ συνεργάζονται μὲ τοὺς μενσεβίκους, μὲ τὴν κύρια πρωτοδουλία στὰ χέρια τους. Γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζεται ὁ θεσμὸς τῶν «σοβιέτ» στὰ ἐργοστάσια, κι' αὐτὸ σημειώνεται στὴ βιομηχανικὰ πιὸ καθυστερημένη μεγάλη χώρα τοῦ κόσμου. Ἀντιπρόεδρος τοῦ «σοβιέτ» στὴν Πετρούπολη γίνεται ὁ Τρότσκυ.

9.— Ἐναν τέτοιο αἰῶνα ποὺ κάτω ἀπὸ μιὰ φαινομενικὴ γαλήνη καὶ κάτω ἀπὸ τοὺς ἤχους τοῦ Γιόχαν Στράους τὸν ἔκανε ἀπὸ τὴν πρώτη ὥρα του ν' ἀνατριχιάσει ἡ βουὴ τῶν πιὸ φοβερῶν ὑποχθόνιων προμηνυμάτων, δὲ βρέθηκαν νὰ τὸν ὑποδεχθοῦν οὔτε στὴν καθαρὰ πνευματικὴ ζωὴ (στὴ φιλοσοφία, στὴν ποίηση, στὶς τέχνες) ἄνθρωποι πολὺ μεγάλοι, προφῆτες τοῦ λόγου ἢ τῶν ἄλλων μορφῶν τῆς πνευματικῆς δημιουργίας ἱκανοὶ νὰ ἐπηρεάσουν θετικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ τὶς ψυχές. Μιὰ χαρακτηριστικὴ καὶ μοιραία σύμπτωση ἔκαμε τὸν Φρειδερίκο Νίτσε, ποὺ εἶχε ἄλλωστε ἀπὸ χρόνια πάσχει ν' ἀχει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ πεθάνει ἀκριβῶς στὰ 1900. Κι' ὁ Νίτσε ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖνος ποὺ εἶχε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον συλλάβει τὸ ψυχολογικὸ νόημα καὶ κίνητρο τοῦ μεγάλου κακοῦ ποὺ ἦταν μοιραῖο νὰ ξεσπάσει στὶς μέρες μας. Ἐνῶ ὁ Μαρξισμὸς μὲ τὸν ἐπιστημονικὸ σχολαστικισμό του ζητοῦσε ν' ἀποδώσει ὅλα ὅσα εἶχαν συμβεῖ καὶ ὅσα ἦταν ἀναγκαῖο καὶ ἀναπότρεπτο νὰ συμβοῦν μελλοντικὰ στὴν οἰκονομικὴ πραγματικότητα, βλέποντας κι' αὐτὴν ἀναγκαστικὰ προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς καὶ εἰδικώτερα τῶν μέσων παραγωγῆς, ὁ Νίτσε ξεχώρισε μ' ἓνα δραματικὸ προφητικὸ τρόπο τὴ βούληση γιὰ δύναμη καὶ γιὰ ἐπικράτηση σὰν τὸν παράγοντα ποὺ εἶναι ταγμένος ν' ἀνατρέφει τὰ πάντα. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Νίτσε στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας ἔγινε ἀμέσως μεγάλη· ὡστόσο, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν κακό. Ὁ ἴδιος εἶχε λείψει, καὶ τὸ πνεῦμα του, ἂν καὶ μεγάλο, εἶχε συνδυάσει ἄτακτα τὴν αἰσθητικὰ πιὸ λαμπρὴ ἔκφραση μὲ τὴν ἠθικὰ

πιά άποσπασματική, άναρχη και σχεδόν άρνητική έκδήλωση τών ιδεών του. Κ' έτσι οί «άλήθειες» του, αντί νά κάνουν καλό, έκαναν αντίθετα κακό μεγάλο.

Στά 1900 πέθανε ό Νίτσε. Ό θάνατός του ήταν συμβολικός : και γιατί σημειώθηκε τήν ίδια τή στιγμή που ό αιώνας έμπαινε, αλλά και γιατί πέθανε τρελλός. Τίς ίδιες ώρες — ώρες που βρίσκονται σχεδόν ξεκρέμαστες ανάμεσα σε δυο αιώνες — πέθανε ό Τζών Ράσκιν. "Αν τόφερνε ή τύχη νά ζει στις άρχές του αιώνα μας, θάταν χρησιμώτερος άπ' ό,τι ήταν στό 10' αιώνα. Ό Ράσκιν δέν ήταν βέβαια ένα μεγάλο πνεύμα: ήταν ώστόσο σοφός, είχε μιá βιβλική άνεση στή σκέψη του, κ' ήξερε νά συνδυάζει — πράγμα που χρειαζόταν ό αιώνας μας — τá καλλιτεχνικά κριτήρια με τá ήθικοπολιτικά μέτρα τής ζωής, τής άτομικής και τής κοινωνικής.

Τόν ίδιο άκριβώς χρόνο, τόν πρώτο χρόνο του αιώνα, πέθανε κι' ό "Όσκαρ Ουάιλντ. Άφου είχε πολύ άμαρτήσει, βαρύτατα άμαρτήσει και ως πνεύμα και ως ιδιωτικό άτομο, ό άνθρωπος αυτός που δέν ήταν βέβαια ούτε αυτός μεγάλος, άφηκε τή φωνή του, τήν ώρα τής τιμωρίας, νά ύψωθεί καθαρή μέσ' άπό τá βάθη τής νικημένης άμαρτίας, *de profundis*. "Ένας δυνατός άρτίστας με μιá σπασμένη καρδιά και μ' έναν έκκεντρικό τύπο φανταχτερής έξυπνάδας, άποφάσισε νά γίνει ένα πνεύμα καθολικό, φιλοσοφικό, θρησκευτικό. Ήταν, όμως, άργά, πολύ άργά. Και πέθανε — συμβολικός κι' ό θάνατος αυτός — τή στιγμή άκριβώς που χάραζε ό αιώνας.

Οί τρεις — ό Νίτσε, ό Ράσκιν και ό Ουάιλντ — πέθαναν όταν άρχισε νά ζει ό αιώνας μας. Ποιοι άλλοι όμως ήταν τή στιγμή εκείνη στην άκμή τους και ποιοι νεώτεροι άρχιζαν ν' άτενίζουν ύπεύθυνα τó μέλλον ;

Μεγάλος, πολύ μεγάλος, όπως ήταν ό Δάντης ή ό Μιχαήλ - Άγγελος ή ό Σαίξπηρ ή ό Μπάχ ή ό Γκαίτε, δέν ήταν κανένας στην κρίσιμη σκοπιά του πνεύματος στά 1900. Οί καλύτεροι και σημαντικώτεροι άπό τούς ώριμους στην ήλικία ήταν ό Ρώσος Τολστόϊ και οί δυο Σκανδιναυοί, ό Έρρίκος Ίψεν και ό Αϊγούστος Στρίντμπεργκ. Ένώ ή άστική τάξη ένιωθε τόν έαυτό της πολύ καλά, οί δυο Σκανδιναυοί που ήταν ταυτόχρονα ποιητές και κριτικοί, βρήκαν, αντίθετα, πώς ήταν άρρωστη. Πήγαν και βρήκαν (συνηθισμένοι οί ίδιοι στην έρημιά) τó έρημο άτομο

στην κοινωνία μας. Ανακάλυψαν τις πιό απόκρυφες πλευρές του, τις άνιες του, τὰ φοβερά του κενά, αλλά και τούς άκαρπους δυναμισμούς του, τις μεγάλες ατομικές περιπλανήσεις που ένώ προϋποθέτουν μεγαλειό φυχής ή πνεύματος πάνε χαμένες μέσα στο άπειρο. Έτσι ξέφυγαν κι' οί δυό τους — κι' ό Ίφεν και ό Στρίντμπεργκ — από τήν άστική τάξη ή γενικώτερα τήν άστική κοινωνία και προχώρησαν λιγάκι κι' ώς τόν αιώνιο άνθρωπο. Δέ μπόρεσαν όμως νά συλλάβουν και νά διαμορφώσουν ούτ' ένα Δόν Κιχότη, ούτ' έναν Άμλέτο, ούτ' έναν Φάουστ. Χαρακτηριστικό είναι ότι ό Στρίντμπεργκ, στο μεγαλύτερο και συνθετικώτερο έργο του («Πρός τή Δαμασκό»), παρουσιάζει ώς κύριο πρόσωπο και ήρωά του τόν «Άγνωστο». Ό «Άγνωστος» του Στρίντμπεργκ είναι προπάντων άγνωστος στον ίδιο τόν έαυτό του. Οί δυό Σκανδιναυοί — όπως, σε μικρότερο βαθμό, κι' ό τρίτος, ό Κνουτ Χάμσουν που ήταν νεώτερός τους — έπηρέασαν τούς νέους, στην Εύρώπη όλόκληρη, στα πρώτα είκοσιπέντε χρόνια του αιώνα μας, αλλά τούς έπηρέασαν χωρίς νά κατευθύνουν τήν ψυχή και τή σκέψη τους σε κάτι τò άπτό, τò θετικό, τò ήθικά άποφασιστικό. Τò ίδιο μπορούμε νά πούμε και για τόν Τολστόϊ που με τή μεγάλη του τέχνη δέν κατάφερε κι' αυτός παρά νά εύρύνει και νά κάνει ακόμα φοβερώτερο τò κενò μέσ' στις ψυχές τών νέων. Τò έργο του «Η δύναμη του σκότους» ανοίγει μιá νέα καταπακτή προς τò φοβερό υπόγειο κενò που είχε αρχίσει νά θέτει σε κίνδυνο όλα τὰ θεμέλια τής ζωής. Η «Άννα Καρένινα» που τήν τμηματική έκδοσή της παρακολούθησε μ' άγάπη ό Ντοστογιέφσκυ, σχολιάζοντάς την στο «Ημερολόγιο ένòς συγγραφέα», δέ δίνει καμιάν άλλη λύση έκτός από τήν άπομόνωση του ανθρώπου (όπως διαπιστώνει μελαγχολικά κι' ό Ντοστογιέφσκυ). Ό Χριστιανισμός του Τολστόϊ οδηγεί σε μιá Σταύρωση που δέν ίδρύει, αλλά που αντίθετα διαλύει τήν εκκλησία και τήν κοινωνία. Ό Ντοστογιέφσκυ, που δέν πήρε από τή ζωή τò δικαίωμα νά υποδεχθεί τò νέον αιώνα, θάταν ίσως θετικώτερος αν προλάβαινε νά προχωρήσει πέρ' από τόν Άλιόσα και τόν Ήλίθιο.

Ό φιλόσοφος Μπέργκσον που υποδέχθηκε ώριμος τόν Κ' αιώνα και που χωρίς νά μπορεί νά σταθεί πλάϊ στον Πλάτωνα ή τόν Κάντ, στέκεται ώστόσο πλάϊ στον Σοπενχάουερ, δέν άνοιξε ούτε κι' αυτός τò δρόμο τής σωτηρίας. Τò έργο του είναι σημαν-

τικό, ἡ ἱστορική του ὁμῶς ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῶν πνευμάτων δὲν ἦταν θετικὰ ἀποφασιστικὴ. Γέννησε προβλήματα, ἀνησυχίες, ἀνοίξε ἀκόμα μεγαλύτερα κενὰ στὴ σκέψη, πῆρε τὸ θερμοδυναμικὸ νόμο πού ὀρίζει τὴ φθορὰ τῆς ἐνέργειας (τὴν ἀπώλεια τῆς θερμότητος) καὶ τὸν ἔκανε κτῆμα τῆς φιλοσοφίας, κι' ὅσο κι' ἂν δοκίμασε νὰ τὸν ἀτιμετωπίσει μὲ τὴ βιταλιστικὴ θεωρία του ἀφήκε ξεκρέμαστο ἐπάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια μας τὸ ἀνατριχιαστικὸ ἐρωτηματικὸ τὸ σχετικὸ μὲ τὴ διάρκεια τοῦ κόσμου, μὲ τὴν ἀντοχὴ τοῦ ἡλίου, μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ὑπόστασή μας.

Ἄν ὁ Ἴψεν, ὁ Στρίντμπεργκ, ὁ Τολστόϊ καὶ ὁ Μπέργκσον (καὶ μνημονεύουμε μόνο τοὺς πιὸ σημαντικοὺς) ὑποδέχθηκαν τὸν αἰῶνα μας ὄριμοι, ὡς πνεύματα ὀλοκληρωμένα, πολλοὶ ἄλλοι διαλεχτοὶ καὶ ξεχωριστοὶ ἄρχισαν ν' ἀναπνέουν καὶ νὰ μᾶς κάνουν αἰσθητὴ τὴν ἀναπνοή τους γύρω στὰ 1900. Ἡ ὥρα δὲν ἦταν διόλου φτωχὴ σὲ ξεκινήματα· τὰ ξεκινήματα ὁμῶς ὄλα, ὅσα σημειώθηκαν σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἀνοίγμα τοῦ αἰῶνα μας, εἶχαν κάτι τί τὸ ἄδηλο, τὸ ἱστορικὰ ἀκαθόριστο. Στὰ 1900 ἔχουν προβάλλει ἢ ἐπιβληθεῖ ποιητικὰ πνεύματα, ὅπως ὁ Ἄντρέ Ζίντ, ὁ Πῶλ Βαλερύ, ὁ Μαρσέλ Προυστ καὶ ὁ Κλωντέλ στὴ Γαλλία, ὁ Κίπλινγκ καὶ ὁ Γῆτς στὴν Ἀγγλία, ὁ Ράϊνερ Μαρία Ρίλκε καὶ ὁ Στέφαν Γκεόργκε στὴ Γερμανία, ὁ Μάτερλινγκ καὶ ὁ Βεράρεν στὸ Βέλγιο, ὁ Ντ' Ἀννούτσιο στὴν Ἰταλία. Ὅλα ὁμῶς αὐτὰ τὰ πνεύματα πού μερικά, ὅπως ἀναμφισβήτητα ὁ Ρίλκε, ἔφτασαν ἢ ἔστω ἄγγισαν τὸ ὄριο τῆς μεγάλης ποιητικῆς δημιουργίας, δὲν ἦταν ταγμένα ἀπὸ τὴ φύση τους ἢ ἀπὸ τὶς περιστάσεις νὰ ὑποδεχθοῦν τὸν αἰῶνα μὲ μιὰ κοσμοϊστορικὰ ὑπεύθυνη μεγάλη ἀποστολή. Οἱ περισσότεροὶ ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πού ὀνομάσαμε ἦταν στὰ 1900 πολὺ νέοι ἢ πάντως τόσο νέοι πού δέχθηκαν παθητικὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ αἰῶνα. Οἱ περισσότεροὶ μάλιστα ἔμειναν παθητικοί, μ' ὅλη τὴ μεγάλη καλλιτεχνικὴ τους ἰδιοφυΐα, κι' ἀφοῦ μὲ τὴν πρόοδο τοῦ αἰῶνα ὠρίμασαν. Ὁ Στέφαν Γκεόργκε πίστευε — καὶ τὸ πίστευε μαζί του κ' ἓνας κύκλος διαλεχτῶν ἀνθρώπων — πῶς ἦταν ἔντονα ἐνεργητικὸς, πῶς ἦταν ὁ μεγάλος νομοθέτης, ὁ προφήτης, ὁ ἰδρυτὴς μιᾶς νέας πολιτείας ἀνθρώπων. Ὡστόσο, αὐτὸς ἦταν ἀκόμα πιὸ παθητικὸς ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ τὴν παθητικότητά του ζητοῦσε ἀπλούστατα — σύμπτωμα κι' αὐτὸ τῆς στείρας ὥρας πού πῆγαινε

ν' αναπληρώσει με σκηνοθεσίες ὅ,τι ἄλλοτε γινόταν ὀργανικά, ἀβίαστα καὶ δίχως πρόγραμμα — νὰ τὴν καλύψει κάτω ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ νομοθέτη, πίσω ἀπὸ τὴ μάσκα τοῦ μεγάλου δράστη. Ὁ Ἄντρέ Ζίντ πού εἶχε γύρω στὰ 1900, ὅπως βγαίνει κι' ἀπὸ τὸ ἐξαίσιον εἰς ἡμερολόγιόν του, ἀπόλυτη συνείδηση τῆς παθητικῆς ἀποστολῆς του μπροστὰ στὸ Θεό, στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἱστορία, ἦταν πολὺ πιὸ δυνατὸς, γιατί ἦταν ἀπλούστατα εἰλικρινής.

*Ἴσως ποτὲ στὸ ἀνοιγμα ἑνὸς αἰῶνα ἢ καὶ γενικώτερα σὲ ὁποιαδήποτε ἱστορικὴ ὥρα δὲν εἶχαν συγκεντρωθεῖ τόσα λεπτὰ καὶ τόσο ἔντονα λεπτὰ καὶ πολυσύνθετα πνεύματα, ὅσα συγκεντρώθηκαν στὴ σφαῖρα τῆς λογοτεχνίας τὴν ὥρα πού ἔσδυνε ὁ προηγούμενος κι' ἄρχιζε ὁ Κ' αἰῶνας. Οἱ ποιητὲς καὶ συγγραφεῖς πού μνημονεύσαμε, καθὼς καὶ κάμποσοι ἄλλοι πού τὰ ὀνόματά τους θὰ μπορούσαν κι' αὐτὰ νὰ προστεθοῦν, φτάνουν σὲ λεπτότητες συλλογισμῶν καὶ μορφῶν λόγου πού ἦταν χωρὶς ἄλλο ἄγνωστες σὲ ὁποιαδήποτε προηγούμενη ἐποχὴ. Οἱ πολὺ μεγάλοι, ἄλλοτε, δὲν τὶς εἶχαν τὶς λεπτότητες αὐτές, δὲν εἶχαν τὸ ἀσύλληπτα πολυσύνθετο, τὸ γεμάτο ἀντινομίες νόημα καὶ τὸ ἱμπρεσιονιστικὰ τονισμένο χρῶμα λόγου πού χαρακτηρίζει ἕναν Βαλερύ, ἕναν Ζίντ ἢ ἕναν Προύστ. Καὶ τοῦτο, ὅμως, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἕνα σύμπτωμα περίεργο. Οἱ ξεχωριστοὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ἀντὶ νᾶναι μεγάλοι καὶ ἀπλοῖ, ὀδηγοὶ καὶ νομοθέτες, ἦταν (καὶ σ' αὐτὸ δὲν ἔφταιγαν βέβαια οἱ ἴδιοι) λεπτοὶ παθητικοὶ δέκτες τῶν ἀμέτρητων καὶ ἀντιφατικῶν ψυχικῶν δεδομένων, παλαιῶν καὶ νέων, πού μὲ τὸ βάρος τους ἐπάνω στοὺς ὤμους τῆς κουρασμένης καὶ ὑπερβολικὰ καλλιεργημένης ἀνθρωπότητος ἄρχισε νὰ μπαίνει ὁ αἰῶνας μας στὸ μοιραῖο χρόνο του. Στὴ θέση τοῦ Μπάχ πού μ' αὐτὸν ἄρχισε ὁ ΙΗ' αἰῶνας, ἢ τοῦ Μπετόβεν πού μὲ τοὺς ἤχους του ἐγκαινιάστηκε ὁ ΙΘ', βρίσκεται στὰ 1900 ὁ Κλαύδιος Ντεμπυσσύ. Ἐκεῖνοι ἦταν μεγάλοι νομοθέτες στὴ χώρα τῶν ἀνθρώπινων ψυχῶν· ὁ Ντεμπυσσύ δὲν εἶναι ὁ Ντεμπυσσύ εἶναι μονάχα ὁ λεπτότατος δέκτης ἀντιφατικῶν ψυχικῶν δονήσεων πού σπάνια μάλιστα κατάφερε νὰ τὶς δαμάσει πέρα γιὰ πέρα καὶ νὰ τὶς ἀφομοιώσει σὲ μιὰν εὐτυχισμένη μουσικὴ φράση, δηλαδὴ σὲ Λόγο πού νὰ λυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ὅπως ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ.

Τὴν ὥρα πού ἔμπαινε στὴν ἱστορία ὁ αἰῶνας μας, ὁ Θεὸς δὲν ἀποκαλύφθηκε στοὺς ἀνθρώπους.